

К.И. Скрябин атындагы Кыргыз улуттук агрардык университети

**Кыргыз Республикасынын Айыл чарба, тамак-аш өнөр жайы
жана мелиорация министрлигинин
Кыргыз мал чарба жана жайыт илим-изилдөө институту**

Д 06.20.621 диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда
УДК 636.2.082.2

Маматова Нурзат Дженалиевна

**Жогорку сүттүү узак жашаган уйларга
таасир эткен
генетикалык жана фенотиптик факторлор**

06.02.07 – айыл чарба малдарын өстүрүү,
селекция жана генетикасы

Айыл чарба илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын авторефераты

Бишкек – 2022

Иш Кыргыз мал чарба жана жайыт илим - изилдөө институтунун ири мүйүздүү малды өстүрүү жана селекциясы бөлүмүнүн алкагында аткарылды.

- Илимий жетекчиси:** **Дуйшекеев Омуркул**,
айыл-чарба илимдеринин доктору, профессор,
ири мүйүздүү малды өстүрүү жана селекция
бөлүмүнүн башкы илимий кызматкери
- Расмий оппоненттери:** **Деркенбаев Советбек Мусаевич**,
айыл-чарба илимдеринин доктору, профессор,
айыл чарба азыктарын өндүрүү жана кайра
иштетүү технологиясы факультетинин деканы
Бердибаева Анда Бердибаевна,
айыл-чарба илимдеринин кандидаты,
Кыргыз Республикасынын улуттук илимдер
академиясынын биотехнология институтунун
ага илимий кызматкери
- Жетектөөчү мекеме:** Тажик айыл-чарба илимдер Академиясынын
Тажик мал чарба жана жайыт илим – изилдөө
институту, 734003, Душанбе ш, Гипрозем к., 17

Диссертацияны коргоо 2022 - жылдын 6-октябрында саат 14.00 айыл чарба илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча К. И. Скрябин атындагы Кыргыз улуттук агрардык университети жана Кыргыз Республикасынын Айыл чарба, тамак-аш өнөр жайы жана мелиорация министрлигинин Кыргыз мал чарба жана жайыт илим-изилдөө институтуна караштуу Д 06.20.621 диссертациялык кеңештин жыйынында өткөрүлөт, дареги: Бишкек ш., Медеров көчөсү, 68, кеңешме залы. Диссертацияны онлайн коргоонун видеоконференциясынын коду: <https://vc.vak.kg/b/062-gmb-osu-iff>.

Диссертация менен К. И. Скрябин атындагы Кыргыз улуттук агрардык университети (720005, Бишкек ш. Медеров көчөсү, 68) жана Кыргыз Республикасынын Айыл чарба, тамак-аш өнөр жайы жана мелиорация министрлигинин Кыргыз мал чарба жана жайыт илим - изилдөө институтунун (724827, Фрунзе а, Институтская к.,1) китепканаларынан жана <https://vc.vak.kg> сайтынан таанышууга болот.

Автореферат 2022 – жылдын 5- сентябрында таркатылды.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы, айыл чарба
илимдеринин кандидаты

Ч. Т. Кадырова

ДИССЕРТАЦИЯНЫН ЖАЛПЫ МУНӨЗДӨМӨСҮ

Теманын актуалдуулугу. Кыргызстанда мал чарба, айыл чарбанын башкы тармактарынын бири, ал эми ири мүйүздүү (бодо) мал айыл чарба жаныбарлардын арасында көп таралган түрү болуп саналат. Кыргызстандын жагымдуу климаттык жана социалдык шарттары уй чарбасын өндүрүүгө ыңгайлуу.

Сүт өндүрүшүнүн айрым кыйынчылыгына карабастан, бул багыт өлкөнүн мал чарбачылыгында биринчиликте болуп кала берет. Азыркы учурда, бул тармакты өнүктүрүү үчүн малды тоют менен камсыз кылуу жана багуу шарттарын жакшыртуу керек. Ошондой эле, уйларды тандоо жана тандап алуунун натыйжалуу ыкмаларын иштеп чыгуу жана ишке ашыруу, малды андан ары анын генетикалык потенциалын жогорулатуу зарыл.

Илим жана практика жүзүндө кунарсыз уйду өстүрүү экономикалык жактан пайдасыз экини далилденген. Албетте, уйдун сүттүүлүгү (жылдык сааны) жогорку болсо, ошондо кана сүт өндүрүшүндө атаандаштык жаралат. Бирок, акыркы жылдары, уйлардын сүттүүлүгү начарлап, ар кандай аргындаштуруу көбөйүп, чарбада алардын кармоо мөөнөтү кыскарууда. Көптөгөн материалдардын негизинде уйду пайдалануу мезгили 2-4 жылдык саанга же туутка араң жетет. Эгер уйлардын пайдалануу убактысы кыскаrsa, алардын өнүгүшү токтоп жана сүттүүлүгү начарлап тармактын өндүрүшүнүн азайышына алып келет.

Кээ бир чет өлкөлөрдө сүт багытындагы уй чарбалары абдан жогорку дэңгээлде. Аларда уйларды узакка пайдаланууга ферманын кирешесинин негизги көрсөткүч катары жана жашоо мөөнөтүндөгү сүттүүлүгүн башкы селекциялык белги деп эсептешет.

Акыркы убакта бул көйгөйгө зор маани берилип, окумуштуулар көптөгөн изилдөө жүргүзүүдө. Илимпоздордун көбү жогорку сүттүү узак жашаган уйлар - генетикалык прогресстин булагы деп белгилешет. Ошондой эле мындай уйлар өтө баалуу асыл тукум букалардын жана абдан сүттүү уйлардын энелери болуп чыгышын айтууда.

Бул жагынан алып караганда, азыр чарбаларда алатоо породасындагы уйлардын сүттүүлүгүн жогорулуу менен катар алардын узак жашоосуна да көңүл бурулушу керек.

Мындай уйларды чыгаруу жана пайдалануу жөнүндө маалыматары жокко эсе. Алардын жогорку сүттүүлүгү жана узак пайдалануу мөөнөтү ортосундагы байланышы издене элек. Узак жашаган сүттүү уйларды өстүрүү үчүн, аларга таасир эткен факторлорду изилдөө да актуалдуу маселе.

Диссертациянын темасынын илимий программалар менен байланышы. Тема боюнча илимий изилдөөлөр Кыргыз мал чарба жана жайыт илим - изилдөө институтунун ири мүйүздүү малды өстүрүү жана селекциясы бөлүмүнүн төмөнкүдөй мамлекеттик илимий тематикалык пландардын

алкагында өткөрүлдү: “Кыргызстанда сүттүү породаларды чыгарууда эффективдүү ыкмаларын иштеп чыгуу” мамлекет каттоонун № 0006672 (2000-2017-ж.), “Алатоо породасындагы мыкты малды тандоонун жана анын эффективдүү ыкмаларын иштеп чыгуу” (2018-2019-ж) жана “Кыргыз Республикасында бодо малдын сүттүү күрөң породасын чыгаруу” (2020-2022).

Изилдөөлөрдүн максаты. Чарбадагы узак жашаган сүттүү уйлардын келип чыгышын аныктоо, алардын жашоо мөөнөтүндөгү сүттүн өндүрүмдүүлүгүн талдоо, жана аларды узакка пайдалануусуна таасир эткен генетикалык жана фенотиптик факторлорду изилдөө.

Максатты аткаруу үчүн төмөнкүдөй **милдеттер** алдыга коюлду:

1. жогорку сүттүү узак жашаган уйлардын биологиялык жана продуктивтүүлүк сапаттарын талдоо.
2. уйлардын узакка пайдалануунун маанилүү ролу негиздөө.
3. уйлардын сүттүүлүгүнө жана аларды пайдалануу мөөнөтүнө таасир эткен негизги факторлорду аныктоо.
4. уйларды пайдалануу мөөнөтү алардын туулган сезонунан көз каранды экенин белгилөө.
5. узак жашаган абдан сүттүү уйлардын тукумунун сапатын изилдөө.
6. уйлардын натыйжалуу пайдалануусун экономикалык эффективдүүлүктү эсептөө.

Алынган натыйжалардын илимий жаңылыгы. Алатоо породасындагы жогорку сүттүү узак жашаган уйлардын биологиялык жана продуктивтүүлүк өзгөчөлүктөрү боюнча комплекстүү илимий талдоо жүргүзүлдү. Мындай уйлардын жогорку сүттүүлүгүнө, алардын пайдалануу мөөнөтүнүн узактыгына таасир эткен негизги факторлор биринчи аныкталып, изилденди. Узак жашаган уйлардан сапаттуу тукум алынышыны аныкталды. Изилденген белгилердин арасында ар кандай байланыштар табылды.

Алынган натыйжалардын практикалык жана экономикалык маанилүүлүгү. Сүттүү узак жашаган уйларды алууга таасир эткен факторлорду эсепке алуу уйдун пайдалануу мөөнөтүн узартат жана жалпы тармактын эффективдүүлүгүн жогорулатат. Алатоо породасындагы абдан сүттүү уйлардын узакка колдонууга оптималдуу көрсөткүчтөрү аныкталды. Мындай уйлардын баалуу энелик топторун ролу чоң экени далилденди. Изилденген иш уйлардын сүттүүлүгүн жана чарбада пайдалануу мөөнөтүн жогорулатууга багытталган селекциялык программалардын милдеттерди ийгиликтүү аткарууга жардам берет. Бул изилдөөнүн натыйжалары фермерлерге, студенттерге, уй чарба тармагындагы адистерге сунушталат.

Диссертациянын коргоого коюлган негизги жоболору.

1. Алатоо породасындагы узак жашаган сүттүү уйлардын жашоо мөөнөтүндөгү сүттүн өндүрүмдүүлүгү.
2. Жогорку сүттүү узак жашаган уйларды алууга генетикалык жана фенотиптик факторлордун таасири.

3. Жогорку сүттүү узак жашаган уйларды пайдалануунун экономикалык эффективдүүлүгү.

Талапкердин жеке салымы. Диссертант тарабынан изилдөөнүн милдеттери коюлган жана иштелип чыккан. Автор өз алдынча материалдарды топтоду, изилдөөлөрдү жүргүздү, аларды талдап чыкты, натыйжалары басма сөздө чагылдырылды.

Диссертациянын натыйжаларын апробациялоо. Кыргыз мал чарба жана жайыт илим-изилдөө институтунун окумуштууларына арналган (2001,2002,2004,2014 жж.),70-,80-85- жылдык институттун юбилейлерине арналган (2001,2011,2016 жж.) илимий-практикалык конференцияларда изилдөөлөрдүн негизги натыйжалары боюнча докладдар жасалды. Эл аралык конференцияларында: Казакстандын эгемендүүлүгүнүн 10 жылдыгына арналган (Астана ш.) “Казакстандагы айыл чарба илиминин өзөктүүктүү багыттарынын өнүгүшү: селекция, биотехнология жана генетикалык ресурстар” - Алматы, 2004-ж.; мал чарбадагы көйгөйлөр боюнча Казак улуттук агрардык университетинин жана казак улуттук илимдер академиясынын академигинин К.У.Медеубековтун 75-жылдыгына арналган (Алматы, 2004); « Пути продления продуктивной жизни молочных коров на основе оптимизации разведения, технологий содержания и кормления животных», Л.К. Эрнст атындагы Всесоюзный институт животноводства (Дубровицы,2015) ; окумуштуулар Г.И. жана Е.С. Друженьковтордун 100 –жылдыгына арналган – (Фрунзе а., 2019) Кыргыз Республикасынын улуттук илимдер академиясынын академиги И.М.Ботбаевдин 90- жылдыгына арналган эл аралык конференциясында (Ош, 2021). Мындан тышкары изилдөөлөрдүн натыйжалары Кыргыз мал чарба жана жайыт илим-изилдөө институтунун окумуштуулар кеңешинде жылына доклад жасалып турду (2001-2021) .

Изилдөөлөрдүн натыйжаларын басма сөздө чагылдыруунун толуктугу. Кыргыз Республикасынын Жогорку аттестациялык комиссиясы бекиткен басылмаларда жарыяланган диссертациянын мазмунуна тийиштүү макалалардын жалпы саны 18, анын ичинде автор жеке жазган 15 макала, 5 макала - чет элдик, жана 6 макала рецензиялануучу РИНЦтин журналдарында басылмаларда басылган. Изилдөөлөрдүн натыйжалары институтунун бодо малдын бөлүмүнүн илим-изилдөө иши боюнча отчетторуна киргизилди.

Диссертациянын түзүмү жана көлөмү. Диссертация 119 беттик компьютердик тексттен, 3 глава, 10 бөлүмдөн турат. Анда 26 таблица, 12 сүрөт жана диаграмма, 1 схема, 2 тискеме көрсөтүлгөн. Пайдаланган адабият тизмеси 177 булактардан турат жана анын ичинде 27 – чет тилинде.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

1- бөлүм. Адабияттарды серептөө. Изилдеп жаткан проблема боюнча ар кандай авторлордун эмгектерине аналитикалык сереп берилет. Уйларды узак мөөнөткө пайдалануусуна акыркы мезгилде барган сайын чоң маани берилип, мал чарбасы боюнча изилдөөчүлөрдүн эмгектери арналып жатат. Көптөгөн окумуштуулар генетикалык прогресстин булагы, баалуу букачарлардын энелери болуп саналган узак жашаган жогору сүттүү уйлар экенин белгилешти. Уйлардын узакка пайдаланылышына ар кандай факторлор таасир этээрин көрсөтүлүп турат, ал эми авторлор карама-каршы маалыматтарды келтиришет. Берилген анализ бул маселени изилдөөгө жана бодо малдын алатоо тукумуна изилдөө жүргүзүүгө негиз түзөт.

Изилдөө төмөнкү көрсөтүлгөн сүрөттөгү схема боюнча аткарылды.

2- бөлүм. Материалдык жана изилдөө ыкмалары. Изилдөөнүн *объектиси* институттун Сокулук тажрыйба чарбасынын мамлекеттик асыл-тукум заводуна караштуу алатоо породасындагы таза кандуу асыл тукум мал болгон. Изилдөөнүн *предмети* - сүт продуктуулугу, узактыгы, мезгилдер боюнча жашы, уйлардын тирүү салмагын камтыган. Алардын касиеттери, алардын ортосундагы байланыш, факторлордун таасири изилденген.

Изилдөөлөрдү жүргүзүүдө, таза асыл тукумда асыл тукум маалыматтарын жалпылаштыруунун негизинде генетикалык методдору; сандык биологиянын методдору - вариациялык-статистикалык методдо негизделген математикалык анализ; жана жалпы кабыл алынган селекциялык, зоотехникалык методдор колдонулду.

Жалпы жана тандалма популяциялар аныкталды, төмөнкү статистикалык көрсөткүчтөр эсептелди: M - орточо арифметикалык; δ - стандарттык четтөө; C_v - вариация коэффициенти; m - орточо көрсөткүчтөрдүн катасы; $h^2 = 2r$ - тукум куучулук коэффициенти; r - корреляция коэффициенти; t - ишенимдүүлүк критерийи; P - ыктымалдуулук деңгээли.

Санариптик материалды биометрикалык иштетүү Excel компьютердик программасы аркылуу жүргүзүлдү.

3- бөлүм. Изилдөөлөрдүн натыйжалары.

3.1. Жогорку сүттү узак жашаган уйлардын мүнөздөмөсү.

3.1.1. Уйлардын өмүр бою сүттүүлүгү. Бадаларда 8-10- лактациядан ашуун чарбада пайланылуучу сүттүүлүгү боюнча рекорддуу уйлардын болушу малдын конституциясынын бышыктыгын, ден-соолугунун мыктылыгын, көптөгөн жылдар бою көп өлчөмдөгү сүттү берүүгө жөндөмдүүлүгүн айгиленет.

Бул чарбанын алатоо тукумундагы уйлардын бадасында көп жыл бою өмүрүндө 50 дөн 80 тоннага чейин жана андан ашуу сүт берген 180 баш уй табылган. Өмүр бою сүттүүлүгү жогору жана чарбада пайдалануусу узак болгон уйлар уникалдуу, бир катар баалуу касиеттерге ээ болгон мал болгондуктан өстүрүлүп жаткан тукумдун генетикалык дараметинин булагы болуп эсептелет (3.1.1-табл.).

Борьба 3398 ую алатоо породасынын чемпиону болуп эсептелет, ал 5-лактациянын ичинде майлуулугу 3,89% болгон 12181 кг сүт берүү менен рекорддуу натыйжаны көрсөттү.

3.1.1-Таблица. Жогорку сүттүү узак жашаган уйлар

№	Уйдун аты, инвентардык №	Сүттүн өндүрүмдүүлүгү, кг			Уйдун пайдалануу мөөнөтү, туут саны менен
		I-лактация дагы	жогорку лактация дагы	жашоо мөөнө түндөгү	
1	Ватина 2040	3040	6773	59766	13
2	Тасжная 1440	4889	8844	69678	9
3	Батура 4572	4396	7269	74563	11
4	Атрофия 140	2575	8671	82169	10
5	Дебютка 1380	3294	8491	82196	13
6	Борьба 3398	6083	12181	87023	9
7	Эполетка 826	4001	10372	87922	11

3.1.2. Узак жашаган уйлардын биологиялык жана чарбалык өзгөчөлүктөрү. Узак жашаган рекордчу уйлардын орточо жашы 10 туутту, орточо сүттүүлүгү 6500 кг түздү. Ар бир уйдан 10 жана андан ашуун музоо алынган, анткени алардын айрымдары кээде эгиз туушкан учурлар да болгон. Бул- өтө жогорку натыйжа, бул алатоо тукумундагы малдын бышыктыгын жана ден-соолуктуулугун далилдейт. Узак жашаган уйлар туулганда 33 кг, кунаажындардын тирүүлөй салмагы 485 кг, ал эми чоңойгон кезде 634 кг жеткен. Өтө сүттүү жана узак жашаган уйларда (70 тоннадан ашуун) төлдүн курсакта өнүгүшү кыйла тез өтүп, энесинин бооздугу 280 күндү түзөт. Узак жашаган уйлардын 1-уруктандырылышы менен 1- тууттун орточо жашы жогорудагыга жараша 20 жана 29,5 айды түзөт. Узак жашаган уйлардын 1-лактациядагы сүттүүлүгү жалпы бада боюнча орточо 511 кг-га, эң жогорку лактацияда 2841 кг жогору болду.

3.1.3. Жогорку сүттүү уйларды пайдалануунун узактыгы. Уйларды чарбалык пайдалануунун узактыгына өмүр бою сүттүүлүгүнө менен бирге аларды узак жашоосу боюнча тандоого маанилүү роль берилет. Мал канчалык узак жашаса, ошончолук сүттүүлүгү узагыраак созулат жана уй көбүрөөк пайда берет.

Өмүр бою сүттүүлүгү 70 тоннадан ашуун рекордчу уйлардын арасында бадада пайдалануу мөөнөтү 9 тууттан аз болоорун белгилеп кетүү керек. Бардык рекордчу уйлардын ичинде 21 % узак жашоосу 8 туутту түзөт, ошого жараша 19 жана 20% - 10 жана 11 туутту түзөт. Белгилей кетүү керек, өмүр бою сүттүүлүгү жогору болушу уйлардын жашоосу да узак болот дегенди билдирбейт жана тескерисинче.

Биринчи лактация боюнча уйлардын сүттүүлүгүнүн көбөйүшү менен эң жогорку лактация боюнча продуктуулугунун жогорулашы байкалат

$r = 0,38$, ал эми эң жогорку сүттүүлүктүн артышы өмүр бою сүттүүлүктүн көбөйүшүнө алып келет $r = 0,45$. Өмүр бою сүттүүлүк менен пайдалануунун узактыгынын ортосунда дагы байланыш жагымдуу, бирок анчалык чоң эмес, корреляция коэффициентинин $0,30$ түзөт.

Бирок узак жашаган уйлардын биринчи жана жогорку лактациялар боюнча сүттүүлүгү аларды пайдалануунун мөөнөтү менен терс корреляцияланат - $r = - 0,58$ жана $r = - 0,48$. Изилденген бардык белгилердин өз ара байланышы бар, алардын мүмкүндүгү жогорку деңгээлде $P=0,999$, буга биринчи лактациядагы сүттүүлүк менен уйлардын өмүр бойку сүттүүлүгүнүн ортосундагы байланыш гана кирбейт $r = - 0,08$.

3.2. Генетикалык факторлордун таасири.

3.2.1. Сүттүүлүктү жана узак жашоону мурастоо.

Биринчи жана эң жогорку лактациялар үчүн сүттүүлүктү мурастоонун (тукум куучулуктун) коэффициентинин аныктоо үчүн узак жашаган уйлардын жана алардын энелеринин сүттүүлүктү жана пайдалануунун узактыгын мурастоонун мүнөзү изилденди (3.2.1-табл.).

3.2.1-Таблица . Узак жашаган уйлардын жана алардын энелеринин сүттүүлүгү жана пайдалануунун мөөнөтү

Көрсөткүчтөр	Жашоо мөөнөтүндөгү сүттүн өндүрүмдүүлүгү, миң кг			Лактация дагы ургаачы тукумун td
	I	II	III	
	n=132	n=36	n=12	
Энелердин сааны, миң кг	3280±83 23,7	3098±235 22,0	3327±180 18,3	I м/н III 1,5
- I лактация	5450±145	5249±266	5804±449	
- жогорку	24,0	24,1	19,0	
Ургаачы тумунун сааны, миң кг	3817±83 23,0	4015±165 23,0	4500±287 21,7	II м/н III 2,3
- I лактация	7057±92	7749±141	8718±388	
- жогорку	15,0	15,3	15,2	
Пайдалануу мөөнөтү	8,2±0,39 13,5	8,3±0,49 12,9	7,6±0,98 12,6	P=0,95 III
- энелердин	9,7±0,27	9,7±0,21	10,5±0,39	
- ургаачы тукумун	16,1	14,3	15,0	
Жогорку лактациядагы тукумунун td	I м/н III 2,3	II м/н III 4,2	P=0,999 I	-

Анализдөөнүн маалыматтары көрсөткөндөй бардык 3 топтогу көп жашаган уйлар (180 жуп Э-К) биринчи лактация жана ошондой эле эң жогорку лактациядагы сүттүүлүк боюнча өз энелеринен 537-1173 кг жана 1607-2914 кг ашып жетет да, чыныгы айырманын мүмкүндүк даражасы жогору болот ($P=0,999$).

Эне-кыз жуптарынын сүттүүлүгү менен узак жашоосун салыштыруунун негизинде мындай тыянак чыгарабыз: жогорку сүттүү уйлардын энелери ургаачы тукумдарынын сүттүүлүгүнө 1-лактацияда таасир этишет. Бул белгени мурастоонун коэффициентинин жогорку мааниси ($h^2=0,72$) аныкталган. Алатоо уйларынын чарбалык пайдаланышынын узактыгын мурастоо коэффициентинин төмөн мааниси – 0,20 эң жогорку сүттүүлүгү боюнча – 0,28 жана өмүрлүк сүттүүлүгү боюнча -0,03, бул белгилердин өзгөрүлмөлүгү негизинен генетикалык эмес факторлордун таасири менен, ошондой эле азыктуу узак жашоого селекция жүргүзүлбөгөндүгү менен шартталгандыгын далилдейт. Ошол эле мезгилде абдан узак пайдаланылган эне-уйлардан (14 лактация) өтө узак жашаган рекордчу ургаачы тукум алынган.

3.2.2. Узак жашаган абдан сүттүү уйларды алууда энелик топтун мааниси. Сүт багытындагы малдын азыктуулук жана асылтукумдук касиеттердин өркүндөтүүдө энелик топ (ургаачы малдан тарагандар) чоң ролду ойнойт.

Изилденген көп сандагы малдын ичинен табылган узак жашаган уйлар эң мыкты энелик топтон чыккандыгы аныкталган (11 заводдук жана 17 келечектүү топ) жана алрдын айрымдары тукум (тек) башчысы болуп эсептелет. Биринчи топтогу энелик топтун орточо сүттүүлүгү келечектүү топко салыштырганда 250 кг жана 3-топто 602 кг жогору. Эң жогорку лактация боюнча максималдуу сүттүүлүк баалуулугу төмөн энелик топтогу уйларга таандык. Бирок бул уйларды пайдалануунун узактыгы калган топторго салыштырганда 2,2-2,1 туутка кыска жана мында саны да эң аз – болгону 2.

Жогорку сүттүүлүк менен көп жыл бою пайдалануунун эң мыкты мисалы төмөнкү энелик топтогу уйлар болуп эсептелет: Борьба 3398 (87023-9); Нагрузка 1256 (64382-9); Эполетка 826 (87992-11) ж.б.

3.2.3. Ата-букалардын жана ата-энелерди тандоонун жогорку сүттүү уйларды узак пайдаланууга тийгизген таасири. Биз өткөргөн изилдөөлөр аныктагандай, өмүр бойку сүттүүлүгү 50 миң кг ашкан 180 рекорддук уйларды алууда асыл тукумдук категориясы боюнча ар түрдүү болгон 74 гана бука катышкан.

Жакшыртуучулардын үлүшүнө 46 баш же бардык ата-букалардын 62%, нейтралдуу жана начарлатуулардын үлүшүнө 22 жана 6 бука, же 30 жана 8 % туура келет. Көп жашаган жогорку сүттүү бардык уйлардын (180) биз

изилдеген 123 уйда же 69 % ында аталары жакшыртуучу букалар, 43 уйда – нейтралдуу букалар, 14 уйда начарлатуу букалар болушкан.

Ата-букалардын асыл тукумдук категориясы бир гана биринчи лактация боюнча уйларга карата анык экендиги аныкталган. Өмүр бою сүттүүлүккө жана көп жашаган уйлардын эң жогорку сүттүүлүгүнө, аларды пайдалануунун узактыгына бардыгынан көп буканын жекече сапаттары таасир тийгизишет.

Уйлардын 70,2 % ата-энелерин тектеш эмес тандоодон (аутбридингден) алынган. Ошону менен бирге, гомогендик тандоо (мелүүн инбридинг) 1- лактацияда сүттүүлүктү жогорулатууга мүмкүндүк берет, айырмачылык 259 кг түзөт. Аутбридингдүү узак жашаган уйларды пайдалануунун узактыгы инбридингдик жашташ уйларга караганда 0,9 туутка кыска болот.

3.2.4. Жогорку сүттүү көп жашаган уйлардын төлдөрүнүн сапаты. Ургаачы тукумдары чарбада азыраак мөөнөттө пайдаланылат (3.2.4.1-табл.). Алардын көпчүлүгү 5-6 туутка гана жетишет. Биринчи жана эң жогорку лактациялардагы сүттүүлүктү салыштырмалуу анализдегенде эне-уйларда бул көрсөткүчтөр кыздарына караганда жогору экендиги аныкталды ($P=0,999$). Бирок «узак жашаган уйлар жана алардын кыздары» жуптарында мурастоо коэффициенттери жогорку көрсөткүчтөргө ээ: 1-лактацияда -0,92; жогорку лактацияда -0,58; узак жашоосу боюнча – 0,64. Өмүр бойку сүттүүлүк эң начар жагымдуу байланышка ээ да 0,06 барабар.

3.2.4.1-Таблица. Узак жашаган уйлардын кыздарынын пайдалануу мөөнөтү

Уйлардын пайыз үлүшү, %	Энелеринин пайдалануу мөөнөтү	Энелеринин жашоо мөөнөтүндөгү сүттүүлүгү, кг	Ургаачы тукумунун пайдалануу мөөнөтү	Ургаачы тукумунун жашоо мөөнөтүндөгү сүттүүлүгү, кг
7	9	64627	5,8	29772
27	10	62219	4,9	23021
28	11	59616	5,0	23035
21	12	65260	6,0	26333
14	13	60075	7,5	32025
3	14	55085	8,3	34979

Жогорку сүттүү узак жашаган уйлардын арасында 12 эне-уйдун кыздары 50 тоннадан ашуун сүт берүү менен өмүр бою рекорддук сүттүүлүккө ээ болушкан. Алардын мыктылары төмөнкүдөй эне-кыз жуптары болуп эсептелет: Долька 1984 - Дебютка 1380 , Колода 940 - Клякса 3234, Элита 4574 - Эполетка- 826 ж.б.

Букалар-балдары аркылуу сүттүүлүк касиетти мурастоо көйгөйү чоң илимий жана практикалык кызыгууну туудурат.

Букалардын энелеринин эң жогорку сүттүүлүгү менен 1- лактация боюнча алардын кыздарынын сүттүүлүгүн ортосунда анча чоң эмес оң (жагымдуу) байланыш бар жана корреляциянын коэффициенти $r=0,29$ туура келет. Энелеринин өмүр бою сүттүүлүгү менен букалардын кыздарынын орточо сүттүүлүгүнүн ортосундагы корреляция 1- лактация боюнча $r=0,12$. Узак жашаган бука-балдардын кыздарынын сүттүүлүгү боюнча теңтуштарынан 80-217 кг артыкчылыкты көрсөтүштү.

3.3. Фенотиптик факторлордун таасири.

3.3.1. Биринчи тууттагы уйлардын жашы менен тирүүлөй салмагына жараша сүттүүлүгүнүн узактыгы. Эң жаш кезинде 14-17 айлыгында уруктандырылган кунаажындар 1- уруктандыруудагы тирүүлөй салмагын кошпогондо бардык көрсөткүчтөр боюнча минималдуу параметрлерге ээ болушат. Узак жашагандардын 1-уруктандыруудагы жашы менен узак мөөнөттүү сүттүүлүгү ортосунда начарырак оң байланыш табылган ($r=0,07-0,13$).

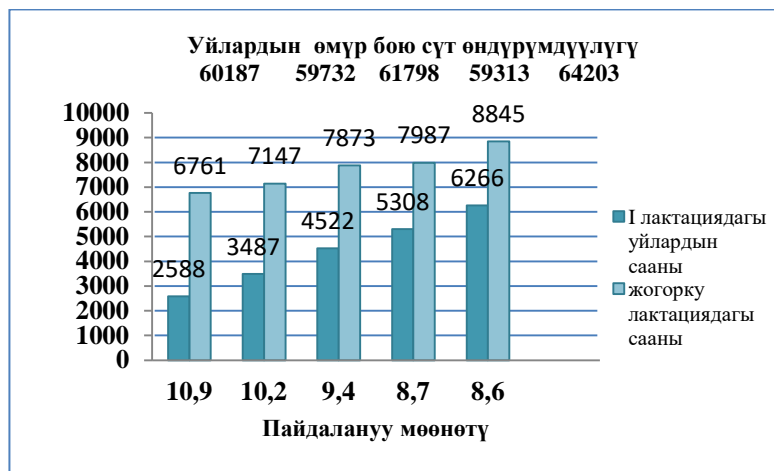
Биринчи туутта тирүүлөй салмагынын 411 ден 593 кг чейин жогорулашы ($P=0,997$) алардын чарбалык пайдалануусун 10,1 ден 8,3 туутка чейин кыскарышына алып келе тургандыгы аныкталган.

3.3.2. Узак жашаган жогорку сүттүү уйлардын жогорку лактациянын курагы. Изилденген жогорку сүттүү узак жашаган уйлар бардык эле лактацияларда рекорддуу сүттүүлүктү көрсөтө алышат, бирок алардын көпчүлүгүндө (51%) эң жогорку сүттүүлүк V-IX лактацияларда белгиленет.

Бир дагы рекордчу уйда жогорку сүттүүлүк 1- лактацияда болгондугу болбогондугун белгилеп кетүү керек. Жогорку лактациянын жашынын көбөйүшү менен пайдалануу мөөнөтүнүн узактыгы узарат.

3.3.3. Биринчи лактация боюнча сүттүүлүктүн деңгээлинин уйларды пайдалануунун узактыгына тийгизген таасири. Биринчи лактация боюнча узак жашаган уйлардын сүттүүлүгүнүн көбөйүшү менен жогорку лактация боюнча сүттүүлүгүнүн жогорулашынын түздөн-түз тенденциясы байкалат, бирок бул учурда алардын узак жашоосу кыскарат. Биринчи туутта 6-7 миң кг сүт беришкен уйлар бадада 8,6 туутка чейин пайдаланылат, 1-лактацияда 2,5-3 миң кг сүт берген уйлар 10,9 туутка чейин пайдаланылат, бул биринчи топтогу уйларга салыштырганда 2,3 лактацияга жогору ($P=0,99$) (3.3.3.1-сурет).

Жогорку сүттүү узак жашаган уйлардын көпчүлүгү (49%) 1-туутта 4-5 миң кг чейин сүт беришет, эң жогорку көрсөткүчү 7873 кг жетет жана өмүр бойку сүттүүлүгү 61798 кг жетет. Көп жашаган биринчи туут уйлардын 46% ында сүттүүлүгү 3487 кг жана өмүр бойку сүттүүлүгү 59732 кг түздү.

3.3.3.1-Сүрөт. Узак жашаган уйлардын пайдалануу мөөнөтүнө I-лактациядагы сүттүүлүктүн деңгээлинин таасири

Ошондой эле узак жашаган эне-уйлардын кунардуулугунун сүттүүлүк жашоосуна тийгизген таасири изилденген. Эң узак жашагандары болуп 3-4 миң кг деңгээлге чейин сүт беришкендер болду – 10,1 лактация. Эне-уйларды жана алардын кыздарын интенсивдүү саап алуу алардын пайдалануу узактыгына терс таасир этүүсү аныкталган.

3.3.4. Уйларды узакка пайдалануунун жана сүттүүлүгүнүн алардын энелеринин физиологиялык абалына көз карандуулугу. Жогорку сүттүү уйлардын тукумдарынын ойдогудай болгондугунун себептеринин бири рекорддук лактация мезгилинде энесинин курсагындагы түйүлдүгүнүн начар өнүгүшү деген пикир бар. Анын себебин организмдин өтө чыңалышы, ошондой эле эне-уйдун карылыгы менен түшүндүрүшөт (3.3.4.1-табл.).

3.3.4.1- Таблица. Уйлардын пайдалануу мөөнөтүнө энелеринин туут сандын таасири

Көрсөткүчтөр	Топтор, $M \pm m$			
	Кунаажын	I - II	III - IV	>V
Уйлардын лактациясы	24	21	12	22
Эне-кыз жуптарынын саны	3,5	4,2	4,4	4,4
Ата-букалардын жашы	7,7 \pm 0,5	7,2 \pm 0,7	10,5 \pm 0,7	11,0 \pm 0,4
Энелердин туут саны	10,0 \pm 0,2	8,9 \pm 0,3	9,7 \pm 0,3	9,8 \pm 0,3
Кыздардын туут саны	61267 \pm 1923	55531 \pm 2827	58496 \pm 1967	58928 \pm 1676
Өмүр бою сүттүүлүгү				

Анык эмес айырмачылык менен азыктуу узак пайдалануу I – топтогу жаш энелерден алынган уйларда болот.

Өмүр бою рекорддуу сүт беришкен уйлардын узак жыл бою сүттүү болушу 2996-3459 кг сүт (көлөмү анча көп эмес) беришкен энелеринин курсагында жаралгандыгы аныкталган. I тобундагы жаш энелерден алынган уйлардын олуттуу айырмачылык менен пайдалануу мөөнөтү узагырак экенин табылды ($P=0,999$).

3.4. Туулуу сезонун узак пайдаланоочу уйларды алууга таасир этүүсү. Узак жашаган уйлардын көпчүлүгү (38%) жылдын күз мезгилинде туулушкан. Биринчи жана жогорку лактациялар боюнча бул топтогу уйлардын сүттүүлүгү башка топтогу көрсөткүчтөрдөн 446, 711 кг ($P=0,95$) жогору болду. Өмүр бойку сүттүүлүгү боюнча айырма жылдын күз мезгилинде туулган уйлардын 2343 кг пайдасын түзөт.

3.5. Жогорку сүттүү узак жашаган уйларды пайдалануунун экономикалык натыйжалуулугу. Уйларды пайдалануунун узактыгынын өсүшү менен сүт өндүрүүнүн өздүк наркы кыскарат. Уйларды узак мөөнөт пайдалануунун экономикалык бааланышы акча каражаттарын сарптоого байланыштуу жана чыгымдардын суммасы менен алынган продукциянын өмүр бойку көлөмүн сатуудан алынган каражаттардын өлчөмүнүн ортосундагы айырмалык катары аныкталган.

Накта кирешенин эң жогорку пайызы (83%) 10,5 туутка чейин узак жашаган жана өмүр бою 76 тоннадан ашуун сүт беришкен уйларды пайдалануудан алынган. Бул учурда 1 литр сүт 15 сомдон сатылган. Мындай 9,7-10,5 чейин тууган жогорку сүттүү узак жашаган уйларды кармоодон пайда орточо сүттүүлүктөгү уйларды пайдаланууга салыштырганда 3,2-4,5 эсеге жогору болот.

КОРУТУНДУ

Жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн негизинде жасалган корутундулар:

1. Алатоо породасындагы уйларды пайдаланган мезгилдин ичинде 50 тоннадан ашуун сүт берген 180 баш изилденген. Узак жашаган уйлардын 1-лактациядагы сүттүүлүгүнүн көлөмү чоң (4000-5000 кг), бирок рекорддук (абдан жогору) эмес. Алардын ушул көрсөткүчү жалпы бада боюнча орточо 511 кг-га, жогорку лактацияда 2841 кг көп болду. Мындай уйлар туулганда 33 кг гана салмакта болушканына карабастан, биринчи туутка чейин жакшы даярдык көргөн жана чоңойгон кезде алардын салмагы 650-670 кг-га жеткен. Өтө сүттүү уйлардын (80 тоннадан ашуун) энелеринин бооздугу бир аз кыска убакытта өткөн жана 280 күндү түзгөн. Узак жашаган уйлардын 1-уруктандырылышы менен 1-тууттун орточо жашы 20 жана 29,5 ай болгон.

2. Эсептөөлөр көрсөткүндөй узак жашаган уйлардын чарбада пайдалануу мөөнөтү 7-14 же орточо 10 туутту жана сүттүүлүгү 6500 кг түздү. Биринчи жолу жогорку сүттүү узак жашаган уйлардын биринчи, жогорку жылдык сааны менен өмүр бойку сүттүүлүгүнүн ортосунда корреляция

коэффициенттери аныкталды, $r = -0,08$; $0,45$. Көп жашаган уйлардын энелеринин биринчи жана жогорку лактациядагы сүттүүлүгү өз кыздарынан $537-1173$ жана $1607-2914$ кг ($P=0,95-0,99$), пайдалануу мөөнөтү боюнча $1,5-2,9$ туутка ($P=0,95-0,99$) төмөн болушу белгиленди. Энеси менен кызынын ортосунда жогорку лактациядагы сүттүүлүктүн жана уйлардын пайдалануу узактыгын байланышы оң, бирок анчалык чоң эмес экени билинди, $h^2=0,28$; $0,20$. Узак жашаган уйларга энелеринен 1-лактациядагы сүттүүлүгү жакшы деңгээлде $h^2=0,72$ ($P=0,99$) берилиши аныкталды, $h^2=0,72$ ($P=0,99$).

3. Ата-энелерди тандоо боюнча анализдөөнүн негизинде узак жашаган уйлардын $70,2\%$ аутбридингден алынганы далилденди. Мелүүн инбридингдүү узак жашаган уйлардын пайдалануунун мөөнөтү аутбридингдик жашташ уйларга караганда $0,9$ туутка узагырак болду. Уйлардын узакка пайдаланышына ($13,3$ туутка чейин) энелик топтор (семейства) жактан тандоо жакшы таасир этет. Жогорку сүттүү узак жашаган эң мыкты төмөнкү заводдук жана келечектүү энелик топтордогу уйлар болуп эсептелет: Борьба 3398 (87023-9); Нагрузка 1256 (64382-9); Эполетка 826 (87992-11) ж.б.

180 рекорддук уйларды алууда асыл тукумдук категориясы боюнча ар түрдүү болгон 74 бука катышкан, жакшыртуучу булакардын үлүшү 62% түзгөн. Узак жашаган уйлардын көпчүлүгүнүн (69%) аталары жакшыртуучу булакар болуп чыккан. Алардын арасында : Великан 2887 (73126-9,5); Снег 3937 (63070-9,0); Эврик 4683(61708-9,4). Бирок, уйлардын пайдалануу мөөнөтүнө жана өмүр бою берген сүттүүлүгүнө ата-букалардын асыл тукумдук категориясы эмес, буканын жекече сапаттары таасир тийгизгендиги аныкталды.

Узак жашаган уйларды алууда алардын 1-уруктандыруудагы жашы оң, бирок, начарырак таасир тийгизгени билинди, $r = -0,07-0,13$. Уйлардын пайдалануу узактыгына тирүүлөй салмагынын таасири көбүрөөк пайда көрсөтөт. Бул белгинин оптималдуу параметрлери аныкталды:

1- уруктандыруудагы тирүүлөй салмагы -337 кг дан аз эмес; 1- туутта $-480-500$ кг. Биринчи туутта тирүүлөй салмагынын 530 кг чейин жогорулашы алардын чарбалык пайдалануусун $10,1$ ден $8,3$ туутка чейин кыскарышына алып келе тургандыгы аныкталды. Ошол эле кезде, тирүүлөй салмагынын жогорулашы уйлардын 1-лактациядагы сүттүүлүгүнүн көбөйөшүнө, $r = 0,27$ ($P=0,95$) жана пайдалануу мөөнөтүн кыскарышына алып келет, $r = -0,44$ ($P=0,99$).

Узак жашаган уйларды жана энелерин 1-лактацияда саап алуу алардын пайдалануу узактыгына терс таасир этүүсү аныкталды, $r = -0,58$ ($P=0,999$). Бир дагы рекордчу уйдун энесинин 1-лактациядагы сүттүүлүгү 6000 кг жеткен эмес. Узак жашаган уйлардын (49%) жана энелеринин (33%) көбүгүсү 1 туутта сүттүүлүгү $3500-4000$ кг түзгөн.

Жогорку сүттүү узак жашаган уйлардын көпчүлүгүндө (51%) жогорку сүттүүлүк $8166-7839$ кг 5-9 лактацияларда белгиленди. Мындай уйлар өмүр бойку сүттүүлүк боюнча да максималдуу көрсөткүчтөргө $61230-63322$ кг ээ. Бирок, уйлардын жогорку сүттүүлүгү менен пайдалануу мөөнөтүнүн ортосунда

түз жана терс байланыш табылды, $r = -0,48$ ($P = 0,999$).

4. Узак жашаган уйларга ата-эне жашынын таасири боюнча талдоо көрсөткүндөй, мыкты ургаачы тукумдар (кыздар) эң жаш ата-энеден алынган (эне-кунаажын кезинде, ата-3,5 жаштагы). Жогорку сүттүү узак жашаган уйлар энелеринин курсагында жаралган учурда, энелеринин сүтүнүн көлөмү 2996-3459 кг анча көп эмес экени аныкталды. Мындай уйлардын көбүнчөсү (38%) күз мезгилинде туулушкан (айрмачылык 446, 711, 2343 кг түзгөн, $P = 0,95$). Бирок, жайында туулган уйлардын пайдалануу мөөнөтү узагырак болгон (10,4 каршы 9,8 туут).

5. «Узак жашаган уйлар жана алардын кыздары» жуптарында тукум куучулук коэффициенттери жогорку деңгээлде экени аныкталды: 1-лактациядагы – 0,92; жогорку лактацияда – 0,52; пайдалануу мөөнөтү боюнча 0,64. Жогорку сүттүү узак жашаган 12 эне-уйлардын арасында ошондой эле 50 тоннадан ашуун сүттүүлүгү менен 14 ургаачы тукумдарын (кыздары) берген. Алар мыкты энелик топтордон чыккан: Азалия 0315; Дора 522; Эмфа 1378 ж.б. Узак жашаган уйлардын бука-балдарын кыздарынын сүттүүлүгү боюнча теңтуштарынан 80-217 кг артыкчылыкты көрсөтүштү. Энелеринин өмүр бою сүттүүлүгү менен букалардын (алардын балдары) кыздарынын орточо сүттүүлүгүн ортосундагы корреляция коэффициенти ($r = 0,12$) эсептелди.

6. Экономикалык талдоонун бааланышы менен көрсөтүлгөндөй уйларды эффективтүү кармоо үчүн алардын сүттүүлүгү 60 тоннадан ашуун жана пайдалануу мөөнөтү 9,7-10, 5 туутка чейин болушу зарыл.

Накта кирешенин эң жогорку пайызы (83%) өмүр бою 70 тоннадан ашуун сүт беришкен уйларды пайдалануудан алынган.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

1. Алатоо асыл тукум малы менен селекциялык иштерди жакшыртуу үчүн бардык зоотехникалык көрсөткүчтөрдү катуу эсепке алуу жана уйларды пайдалануунун узактыгына өзгөчө маани берүү сунуш кылынсын.

2. Өмүр бою продуктуулугу жогору, пайдалануунун мөөнөтү узак уйларды көбөйтүү үчүн кылдат тандоо жүргүзүлүүсү керек. Чарбаларда жаш уйларды белгилүү энелик топтордон аныктап, аларга энелеринин баалуулугу менен айырмаланган эн мыкты букаларды тандап алуу.

3. Туура тоюттандыруунун жана багуунун бардык нормаларын эске алуу менен, эң жакшы варианттар катары төмөндөгүлөр эсептелет: уйлардын тирүү салмагы 500 килограммга чейинки биринчи туутка чейин интенсивдүү өстүрүү; биринчи лактацияда 4500 кг деңгээлге чейин сүт берүү; уйларды пайдалануусун узартуу - 10 туутка чейин.

4. Фенотиптик факторлордун таасири эске алынсын, кыздары төрөлгөн жылы, ошондой эле туут мезгилиндеги эне сүтүнүн деңгээлин эске алынса,

чарбалар үчүн алатоо тукумундагы баалуу уйларды максималдуу пайда менен узак мөөнөткө пайдаланууга мүмкүнчүлүк берет.

ЖАРЫЯЛАНГАН ЧЫГАРМАЛАРДЫН ТИЗМЕСИ

1. Маматова, Н.Д. Влияние срока стельности алатауских коров на продуктивные качества потомства [Текст]/Н.Д.Маматова, О.Д.Дуйшеев// сб. науч. трудов молод.уч. и спец-ов КыргНИИЖ –Бишкек, 2001.-вып 11.-С.-48-52.
2. Маматова, Н.Д. Молочная продуктивность коров в зависимости от физиологического состояния их матерей [Текст] /Н.Д.Маматова// сб. науч. трудов мол.уч. и спец-ов КыргНИИЖ –Бишкек, 2002.-Вып. 12.-с.-62-65.
3. Маматова, Н.Д. Влияние продолжительности сервис-периода коров на молочность дочерей [Текст] /Н.Д.Маматова// Материалы юбил. науч.-практ.конф. (Вет.медицина и зоотехния) КыргНИИЖ.- Бишкек, 2002.-С.126-129.
4. Маматова, Н.Д. Основные условия получения высокопродуктивных долголетних коров алатауской породы [Текст] /Н.Д.Маматова// Матер. межд. конференции. Развитие ключевых направлений с.-х. наук в Казахстане: селекция, биотехнология, генетические ресурсы –Алматы «Бастау», 2004.-С.-88-91.
5. Маматова, Н.Д. Рост, развитие и молочность коров-долгожителей алатауской породы [Текст] /Н.Д.Маматова// Вестник КыргНИИЖиП им.А.Дуйшеева.- Бишкек, 2008.-№3.-С.37-40.
6. Маматова, Н.Д. Продуктивные качества дочерей долголетних высокопродуктивных коров [Текст] /Н.Д.Маматова// Вестник КыргНИИЖиП им.А.Дуйшеева.-Бишкек, 2009.-№4.-С.40-43.
7. Маматова, Н.Д. Влияние сезона рождения высокопродуктивных долголетних коров на их молочную продуктивность [Текст] /Н.Д.Маматова// Вестник с.-х. науки- Бишкек,2011.-№ 4.-С.66-68.
- 8.Маматова, Н.Д. Племенные качества сыновей коров-долгожителей [Текст] /Н.Д.Маматова// Вестник с.х. науки -Бишкек, 2012.-№4.-С.89-90.
9. Маматова, Н.Д. Роль семейств при получении высокопродуктивных долголетних коров [Текст] /Н.Д.Маматова// Вестник с.-х. науки- Бишкек, 2013.-№ 8.-С.43-46.
10. Маматова, Н.Д. Влияние уровня удоя по первой латации высокопродуктивных долголетних коров на срок их хозяйственного использования [Текст] /Н.Д.Маматова// Вестник с.-х. науки-Бишкек, 2014.- № 9.-С.86-90.
- 11.. Маматова, Н.Д. Долголетие высокопродуктивных коров и факторы его обуславливающие [Текст] /Н.Д.Маматова// Материалы межд. науч.-практ. конф. Пути продления продуктивной жизни молочных коров на основе оптимизации

разведения, технологий содержания и кормления животных. ВИЖ им.Л.К.Эрнста- Дубровицы, 2015.-С.55-57.

12. Маматова,Н.Д. Коровы с рекордной пожизненной продуктивностью молока в алатауской породе [Текст] /Н.Д.Маматова// Вестник КНАУ им.К.И.Скрябина- Бишкек, 2016.- № 3.- С.65-68.

Режим доступа: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=28943178>

13. Маматова,Н.Д. Долголетие коров в зависимости от подбора и племенной ценности отцов [Текст] /Н.Д.Маматова// Известия ОГАУ- Оренбург, 2018.- №2.- С.-222-224. Режим доступа: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=34902179>

14. Маматова,Н.Д. Влияние возраста первого осеменения на продуктивное долголетие коров [Текст] /Н.Д.Маматова// Вестник АГАУ-Барнаул, 2018.- №3.- С.110-114. Режим доступа: <https://www.library.ru/item.asp?id=32709791>

15. Маматова,Н.Д. Продолжительность хозяйственного использования в зависимости от количества отелов и удоя матерей в год зарождения долголетних коров [Текст] /Н.Д.Маматова, О.Дуйшекеев// Вестник КНАУ им.К.И.Скрябина-Бишкек, 2019.-№ 2.-С.44-46.

Режим доступа: <https://www.elibrary.ru/contents.asp?id=41804778>

16. Маматова, Н.Д. Эффективное использование высокомолочных коров алатауской породы [Текст] /Н.Д.Маматова// Вестник ОшГУ, Т.1, №2, 2021, Ош,с.369-373. Режим доступа: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=46232996>

17. Маматова, Н.Д. О наследуемости продолжительности использования у высокомолочных коров [Текст] /Н.Д.Маматова// Научные исследования в Кыргызской Республике-Бишкек, 2021.- вып 2.- Ч-1.- С. 44-50.

Режим доступа: https://www.elibrary.ru/title_about.asp?id=64213

18. Некоторые закономерности наследования молочности у высокопродуктивных коров [Текст] / К.Иманкулов, Н.Дасаева, Н.Маматова, О.Дуйшекеев// мат.межд. науч.-прак. конф. по проблемам животноводства, посв. 75-летию КНАУ и академика НАН РК и РАСХН К.У.Медеубекова- Алматы, 2004.-182с.

Маматова Нурзат Дженалиевнанын 06.02.07. – айыл-чарба малдарын өстүрүү, селекция жана генетикасы адистиги боюнча «Жогорку сүттүү узак жашаган уйларга таасир эткен генетикалык жана фенотиптик факторлор» темасында жазылган кандидаттык диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: узак жашаган уйлар, өмүр бою сүттүн өндүрүмдүүлүгү, уйлардын пайдалануу мөөнөтү, саан, туут, генотип, фенотип, факторлор, тандоо.

Изилдөөнүн объектиси. Ала-тоо породасындагы жогорку сүттүү узак жашаган уйлар болуп саналды. Ошондой эле алардын энелери, букалар-аталары, алардын тукуму (кыздары жана букачарлары).

Изилдөөнүн предмети. Уйлардын узакка пайдалануусу, сүттүүлүгү, алардын ортосундагы байланыштары жана ушул белгилердин тукум куучулугу боюнча изилдөөлөр ишке ашырылды.

Иштин максаты. Чарбадагы узак жашаган уйларды аныктоо, алардын өмүр бою сүттүн өндүрүмдүүлүгүн талдоо, жана аларга таасир эткен генетикалык жана фенотипикалык факторлорды изилдөө.

Изилдөө ыкмалары. Методика кадимки генетикалык жана зоотехникалык, биостатистикалык негизги ыкмаларды камтыйт. Берилиштерди иштеп чыгуу үчүн Excel программа аркылуу аткарылды.

Алынган натыйжалар жана алардын жаңылыгы. Жогорку сүттүү уйларды эффективтүү пайдалануусуна, алардын узактыгына таасир этүүчү негизги факторлор биринчи аныкталып, изилденди. Ала-тоо породасындагы абдан сүттүү уйлардын узакка колдонууга оптималдуу параметрлери аныкталды. Узак жашаган уйлардан сапаттуу тукум алынышынын билинди.

Колдонуу боюнча сунуштар. Изилдөө материалдары ала-тоо тукумундагы уйлардын сүт өндүрүмдүүлүгүн жакшыртуу жана алардын экономикалык пайдалануу узактыгын көбөйтүү боюнча селекциялык программасы үчүн негиз болуп саналат. Бул иштин натыйжалары жалпы фермерлер, студенттер, айыл чарба адистер үчүн сунушталат.

Колдонуу тармагы. Мал чарбачылык. Ири мүйүздүү малдардын асылдандыруу.

РЕЗЮМЕ

диссертации Маматовой Нурзат Дженалиевны на тему: «Генетические и фенотипические факторы, влияющие на получение высокомолочных долголетних коров» на соискание ученой степени кандидата сельскохозяйственных наук по специальности 06.02.07. – разведение, селекция и генетика сельскохозяйственных животных

Ключевые слова: продуктивность молока, продолжительность использования, долголетие, пожизненный удой, лактация, отел, генотип, фенотип, факторы, селекция.

Объект исследования. Долголетние коровы алатауской породы с высоким пожизненным удоом молока. А также их матери, дочери, быки-отцы, быки-сыновья.

Предмет исследования. Исследования проводились на предмет изучения молочной продуктивности по лактациям, продолжительности использования, наследуемости признаков продуктивного долголетия коров.

Цель исследования. Анализ долголетнего использования алатауских коров с высокой пожизненной продуктивностью и изучение генетических, фенотипических факторов, влияющих на их получение.

Методы исследования. В основу методики исследований вошли общепринятые генетико-селекционные, зоотехнические, биостатистические методы. Обработка данных проведена по компьютерной программе Excel.

Научная новизна. Впервые выявлены и изучены основные факторы, влияющие на высокую продуктивность и продолжительность использования долголетних коров, учет которых в селекции, позволит эффективно использовать животных. Установлены оптимальные параметры долголетнего использования коров алатауской породы. Обоснована важная роль долголетних коров - родоначальниц ценных семейств и матерей качественного потомства.

Рекомендации по использованию. Материалы исследований являются одной из задач селекционной программы по увеличению продолжительности хозяйственного использования и повышения продуктивности коров алатауской породы. Обобщения данной работы рекомендуются использовать фермерам, студентам, специалистам в области сельского хозяйства.

Область применения. Животноводство, разведение крупного рогатого скота.

SUMMARY

of Mamatova Nurzat Djenalievna's thesis on «Genetic and phenotypic factors affecting the duration of use of highly milk productive cows » for a degree of the candidate of agricultural sciences in the specialty 06.02.07. - cultivation, selection and genetics of farm animals.

Key words: dairy efficiency, cows, duration of use, longevity, lifelong milk yield, lactation, calve, genotype, phenotype, factors, selection.

Research object. The object of the study was the long using cows of Alatau breed with a high lifelong milk yield. As well as their mothers, daughters, father-bulls, son- bulls.

Research subject. Research were carried out to study dairy productivity by lactations, duration of use of cows, inheritance of signs of their productive longevity.

Purpose of the study. The aim of the work was to analyze the long using Alatau cows with high lifetime productivity and to study genetic, phenotypic factors affecting their production.

Research methods. The research methodology was based on generally accepted genetic-selection, zootechnical, biostatistic methods. The data was processed by Excel.

Results obtained and their novelty. For the first time, the main factors affecting high productivity and duration of use of long-life cows, accounting for which in selection, will allow effective use of animals, have been identified and studied. Optimal parameters for the longevity of Alatau cows have been established. The important role of long- life cows - ancestors and mothers of quality offspring has been justified.

Recommendations for use. The research materials serve as the basis of the selection program to increase productivity of Alatau cows and increase their duration of economic use. It is recommended to use for farmers, students, specialists in the agricultural sector.

Application area. Animal husbandry, cattle breeding.